

prigodničarskog naslova. Trud i profesionalno znanje koje su uložili priređivači ovog kataloga, viša knjižničarka Mihaela Kovačić i prof. dr. sc. Marko Trogrlić, rezultirao je naslovom koji predstavlja ne samo najrecentniju ocjenu Trumbićeva političkog djelovanja, već i praktično pomagalo koje svatko tko je upućen na istraživački rad u arhivu može samo poželjeti. Utilitarni karakter ovog kataloga ogleda se i u činjenici da u kronološkom nizu donosi priložene bibliografske jedinice, nastale u znatnoj mjeri upravo na građi Trumbićevog arhiva. Stoga je za očekivati da će ovaj naslov poslužiti kao značajan poticaj proširenju spomenutog bibliografskog niza novim raspravama vezanima uz ovog znamenitog Splićanina, kao i uz širi kontekst vremena u kojem je djelovao.

Nikša Varezić

Igor Despot, *Balkanski ratovi 1912.- 1913. i njihov odjek u Hrvatskoj*. Zagreb: Plejada, 2013, 328 str.

Knjiga Igora Despota pod gornjim naslovom metodološki je podijeljena u dvije veće cjeline (poglavljja), i to: "Balkanski ratovi 1912/13, uzroci, tijek i posljedice" i "Odjeci Balkanskih ratova u Hrvatskoj". Prvi dio je opsegom veći od drugoga. Svako poglavlje podijeljeno je u veći broj potpoglavljja. Uvodni dio sadrži teorijsku podlogu, metode rada te izvore i literaturu. Osnovna pitanja prvog poglavlja sadrže opis prilika u Osmanskom Carstvu uoči ratova, osvrt na mobilizaciju u balkanskim državama, tijekom Prvog i Drugog balkanskog rata. Uz navedeno je i komparativna analiza raznih segmenata ratovanja, kao i analiza politike balkanskih država, pa opis ekonomskih posljedica ratova. Naposljetku, autor donosi i opis umjetničkog i kulturnog

stvaralaštva u vrijeme Balkanskih ratova te historiografske prijepore, poglede i tumačenja. Prvi dio, prema navedenom, prikazuje, dakle, bitne činjenice o ratovima koje su hrvatskim čitateljima uglavnom nepoznate. U njemu se opisuju i percepcije sudionika Balkanskih ratova i interpretacije prošlosti među povjesničarima koji su se bavili tom temom.

U drugome dijelu, "Odjeci Balkanskih ratova u Hrvatskoj", autor daje prikaz političkih prilika u Hrvatskoj i Dalmaciji uoči i tijekom Balkanskih ratova, pa opise pogleda hrvatske javnosti prema Balkanskim ratovima i razloge podrške hrvatske javnosti Balkanskim ratovima. Na kraju autor opisuje prilike u Hrvatskoj i Dalmaciji nakon ratova, daje zaključak i donosi priloge, popis izvora, literature, ilustracija i zemljovida.

U uvodnom dijelu se konstatira da su ratovi vođeni s izlikom ispravljanja povijesnog anakronizma (podnošenja turskog barbarstva u 20. stoljeću na tlu Europe) i oslobađanja "naših" od terora, te pripajanja tih "naših" državama koje su okruživale Osmansko Carstvo. Pritom autor dodaje da se o tom oslobađanju najmanje pitalo one koji su trebali biti oslobođeni. U dokazivanju "našosti" (Makedonija, Istočna Trakija i Kosovo - Stara Srbija) uz povijesno pravo, tvrdi autor, korišteni su i demografski podaci, što on smatra diskutabilnim, s obzirom da se popis stanovništva nije bazirao na osobnom izjašnjavanju. Autor tvrdi da su hrvatski krajevi pružali punu podršku saveznicima u vrijeme ratova, osim "malog klerikalnog dijela pravaša koji su podržavali vanjsku politiku Austro-Ugarske".

Prvo poglavlje knjige opisuje prilike uoči Balkanskih ratova u četiri odjeljka: "Osmansko Carstvo uoči ratova", "Velike sile uoči ratova", "Stvaranje Balkanskog saveza" i "Pokušaj očuvanja *status quo*". Ocjenjujući situaciju u Osmanskom Carstvu uoči Balkanskih ratova, autor konstatira da je područje koje je ostalo Osmanskom Carstvu u Europi bilo izrazito trusno, s nesređenom upravom, bez jednoznačne etničke slike. Dolazak mladoturaka na vlast 1908. autor ne ocjenjuje pravom revolucijom, smatrajući da je dolazak na vlast mladoturaka stavio na veliku kušnju nezavisne balkanske države, surađivati s njima ili ne.

Njihovi sunarodnjaci, tvrdi autor, koji su živjeli u Osmanskom Carstvu pokazali su se spremnima za suradnju s mladoturcima. Stav pomirljivosti zauzele su na kraju i balkanske države. Mladoturci nisu ostali dosljedni suradnji s političkim strankama manjinskih naroda, zabranili su im djelovanje 1909. godine. Autor navodi da se početkom 1910. pokreću četničke skupine, Albanci dižu ustanak. Ocjenjujući stanje u Osmanskom Carstvu u to vrijeme, zaključuje da u njemu i nije bilo političara koji su željeli demokratizaciju, ali je, kaže, bilo političara koji su inzistirali na što većem stupnju samostalnosti “određenih etnija unutar Carstva, a po mogućnosti i odvajanju određenih dijelova Carstva i pripajanju matičnim državama.”

U Osmanskom Carstvu situacija se sve više pogoršavala. Autor tvrdi da je Osmansko Carstvo uoči Balkanskih ratova bilo država s dvije potpuno suprotstavljene političke opcije, čiji su čelnici u borbi za vlast bili skloni i sabotazi u Carstvu. Rat s Italijom za Libiju 1911. ubrzao je svrgavanje s vlasti mladoturaka. Vlast su preuzeli predstavnici Vojne lige, liberali i Grupa oslobodilačkih oficira. Opće stanje u Osmanskom Carstvu osokolilo je balkanske države koje su pripremale vojni savez potaknute i “pokoljima kršćana diljem Balkana.” Rat na Balkanu samo što nije počeo. Stanje u Osmanskom Carstvu autor ocjenjuje ovom konstatacijom: “Osmansko Carstvo dočekalo je rat protiv saveznika koji su bili svjesni problema u Carstvu. Godina dana rata s Italijom, bez velikih bitaka, albanski ustanak, koji je trajao već dvije godine sa sve jačim intenzitetom, pritisak velesila da se prihvate reforme, prazna blagajna i politički sukobi na vrhu, nisu mogli biti garancija uspješnog obračuna s četirima ujedinjenim balkanskim državama.”

Odjeljak “Osmansko Carstvo u vlastitim očima i očima ‘drugih’ na Balkanu uoči ratova” objašnjava čitatelju uzroke neuspjeha mladoturških reformi. Dozvolili su, kaže autor, da se u njihov pokret uvuku elementi protivni reformama; ni jednu reformu nisu proveli u potpunosti, što se najgore odražavalo u vojsci koja je ostala bez tradicionalnih vrijednosti. Po mišljenju autora, ideje mladoturaka njihovim dolaskom na vlast utopile su se u državi čiji stanovnici nisu

željeli promjene. S druge pak strane, balkanske države dolaskom mladoturaka na vlast “osjetile su zabrinutost i bojazan u slučaju stabilizacije države.” Zato su željeli da ostane “bolesnik na Bosporu”. Velike sile pak imale su interes da se očuva *status quo* iz više razloga, iako je svaka od njih imala u svemu tome svoje posebne ciljeve. Balkanske države nisu prihvaćale *status quo* i željele su oružanom silom ostvariti svoje ciljeve.

Jedan od glavnih problema prije početka rata bilo je stvaranje saveza balkanskih država. Problem njegova stvaranja bili su različiti ciljevi svake balkanske države u pogledu svojih teritorijalnih pretenzija, što se vrlo jasno i potkrijepljeno vidi na zemljovidu (str. 45). Problemi su proizlazili i iz činjenice da su se pojedine balkanske države oslanjale na iste saveznike i na stvorene saveze velikih sila. Njihov međusobni savez je ipak zaključen u nekoliko posebnih dvostranih ugovora u periodu od ožujka do rujna 1912. s ciljem oslobođenja onih balkanskih oblasti koje su se još nalazile u sastavu Osmanskog Carstva.

Autor tvrdi da je nekoliko događaja odigralo ključnu ulogu u izbijanju Prvog balkanskog rata (pokolji u Kočanima, Štipu i Boriškom manastiru, oružano provociranje Crnogoraca na granici, mobilizacija u Osmanskom Carstvu, dozvola Grka da zastupnici s Krete sudjeluju na parlamentarnom zasjedanju 14. listopada 1912, bombaške akcije VMRO-a u Makedoniji). Rusija prije početka rata poduzima aktivnosti da se očuva *status quo*. Toj se akciji pridružuju i ostale europske države, međutim, sve to nije uspjelo. Oružani sukob je počeo objavom rata Crne Gore Osmanskom Carstvu 8. listopada 1912; 17. listopada Osmansko Carstvo objavljuje rat Srbiji i Bugarskoj, a Grčka 18. listopada Osmanskom Carstvu objavljuje rat.

Posebno poglavlje knjige je opis mobilizacije u svakoj od zaraćenih balkanskih država. Za mobilizaciju u Osmanskom Carstvu se konstatira da je bila konfuzna (talijansko-turski rat, albanska pobuna, pobuna u Jemenu, kolera koja je onemogućila mobilizaciju 90.000 ljudi, potres na području Galipolja, izoliranost i udaljenost velikog dijela vojske u Aziji, sporo odvijanje mobilizacije, nedostatak vagona za upućivanje vojnika na front, nefunkcioniranje željezničkog prijevoza itd.).

Tekst o mobilizaciji u Bugarskoj ukazuje da je u toj državi provedena euforično. Ocjenjujući rat, bugarski car Ferdinand završava manifest o objavi rata ovim riječima: "To nije običan rat, nego rat križa protiv polumjeseca. Naše djelo je ispravno, veliko i sveto. Sa smirenom vjerom u zaštitu i pomoć svevišnjeg obavještavam bugarski narod da je rat za ljudska prava kršćana Turskoj objavljen." Rat su prihvatile sve političke elite, osim socijalista. Na tvrdnjama o ratu s vjekovnim neprijateljem "mobilizacija je postigla fantastične rezultate." Novine su izvještavale o idealnom stanju u državi, što nije odgovaralo istini (nedostatak odjeće i obuće za vojsku, nedostatak konja, kola i vrlo teško stanje u sanitetu, pa i hrani; vojnici poluodjeveni).

Za mobilizaciju, prema tvrdnji autora, Srbi su bili spremni vojno i materijalno. Pozivnici su unaprijed znali gdje i kada se moraju javiti, entuzijizam je bio sličan entuzijizmu u Bugarskoj (prekinuta nastava u školama i na fakultetima, manifestacije studenata na ulicama, skandiranje Velikoj Srbiji, oduševljenje na sve strane). I srpski su socijalisti bili protiv rata.

Iz teksta o mobilizaciji u Crnoj Gori vidljivo je da su sukob s Osmanskim Carstvom Crnogorci dočekali s velikim oduševljenjem. Više o 25% stanovništva javilo se na mobilizaciju (pojava bježanja u vojsku staraca i djece, Podgorica postala pravi vojni centar; vojni obveznici od 18 do 62 godine; veliki broj prijavljenih utjecao je na pojavu problema u nekim poduzećima, Crna Gora bez ratnog plana, kralj bez vojnog obrazovanja ometa uspješno provođenje akcija crnogorske vojske, logistika vojske katastrofalna, nedostajalo lijekova i liječnika, vođenje borbi na staromodan način itd.).

Mobilizacija u Grčkoj, tvrdi autor, također je uspješno provedena, iako kralj nije bio njome oduševljen. Veliki je broj prijavljenih dobrovoljaca s Krete, egejskih otoka, Makedonije, Europe i SAD-a. Grčka je, prema tvrdnjama autora, imala velikih nedostataka u organizaciji vojske (navodno bez intendantske i sanitetske službe, prehrana vojske osiguravana zapljenom, bez vojnih magazina i bolnica). Glavni cilj grčke vojske bilo je osvajanje Soluna.

U posebnom poglavlju autor opisuje tijek Prvog balkanskog rata (ratna zbivanja do mirovnih konferencija u Londonu, mirovne konferencije u Londonu, srpsko-bugarski odnosi u drugoj fazi Prvog balkanskog rata, odnosi Grčke i Bugarske u drugoj fazi Prvog balkanskog rata, stvaranje grčko-srpskog saveza, nastavak konferencije velesila u Londonu, put prema međusavezničkom ratu).

Na sam tijek rata na bojištima u Prvom balkanskom ratu nećemo se detaljnije osvrutati. Tekst obiluje podacima, vojnim akcijama i njihovim ocjenama, bitkama, poginulima i ranjenima, pobjedama i porazima, dobrim i lošim strategijskim potezima vojnih štabova i zapovjednika, nedovoljnoj iskrenosti među saveznicima i nepoštivanjem ranije dogovorenih planova teritorijalnih osvajanja i slično. Međutim, ipak treba utvrditi da autorov opis tijeka Prvog balkanskog rata nije konzistentan, suviše je metodološki, neadekvatnim podnaslovima razbijen i teško se prati, neki se događaji ponavljaju, a nedostaje i potrebnih zaključaka. Nedostaje koherentnija povezanost vođenja vojnih operacija među saveznicima. Smatram da bi prikaz vojnih aktivnosti bio prikladniji da se autor odlučio za drugačiji metodološki pristup, recimo, prikaz rata po bojišnicama (Tesalija, Trakija, Vardarska Makedonija, Solun, Skadar itd.).

Neiskrenost među saveznicima evidentno se pokazala u borbama za Solun. Taj su grad željeli osvojiti Bugari, a i Grci. Kad se bugarska vojska nalazila u blizini Soluna, grad je Taksin paša predao Grcima, navodno zato jer su Grci turskim vojnicima dozvolili da napuste grad i djelomično zadrže oružje. Autor tvrdi sljedeće: "Da su Bugari stigli prije završetka pregovora, Taksin paša je pretpostavljao da bi morao potpisati bezuvjetnu kapitulaciju." Solun su, tvrdi autor, Grci shvaćali kao uvjet opstanka, prilikom pregovora o savezu zahtijevali su da grad pripadne njima. "No, u pregovorima bugarska strana odbijala je odrediti interesne sfere, računajući na slabost grčke pješadije. Tako je rat za Grčku počeo kao jurnjava s jednim ciljem - osvajanje Soluna prije Bugara. Taj je cilj ispunjen 8. studenog, neposredno prije dolaska Sedme rilske divizije. Bugari su pušteni u grad i uspostavljen je određeni tip kondominija."

Rat je prekinut 3. prosinca 1912. U ime Srbije i Crne Gore primirje je potpisala Bugarska. Srbija je ostvarila svoje ratne ciljeve, zauzela je Kumanovo, Bitolj, dio Sandžaka, Kosovo i dio Metohije i izišla na more kroz sjevernu Albaniju. Crna Gora je ostala bez Skadra, a zauzela Vasojeviće, dio Sandžaka i Metohije. Grčka je dobila Solun, dok je njezina flota zagospodarila egejskim otocima. Bugarska je postigla znatne uspjehe na istočnom bojištu.

Mirovnim konferencijama u Londonu, do kojih je došlo uspostavom primirja, autor je posvetio dosta prostora (započele 16. prosinca). Za vrijeme pregovora održavana je i konferencija velikih sila, potpisnica Berlinskog ugovora (započela 17. prosinca), koja je trebala riješiti pitanje Albanije. Za nju je odlučeno da se formira kao autonomna država, ali njezine su granice bile problem (u sjevernom dijelu nalazila se srpska vojska, Crna Gora tražila je Skadar). Zbog mladoturskog državnog udara 23. siječnja, pregovori zaraćenih strana su prekinuti, pa su 3. veljače 1913. obnovljene ratne operacije jer Osmansko Carstvo nije prihvatilo zahtjeve balkanskih država. Nastavak rata autor ocjenjuje sljedećom konstatacijom: "Nastavak rata bio je vrlo čudan. Saveznici su počeli s međusobnim oružanim sukobima, borbom za što više teritorija u diplomatskim smicalicama, stvaranjem prijateljstva s velesilama i Rumunjskom, dok su u isto vrijeme surađivali u opsadi Drinopolja (Edirna). S druge strane, Osmanlije su bili zauzeti stranačkim borbama, urotama, ubojstvima i odlaskom visokih časnika u Albaniju u borbama za osvajanje vlasti u novoosnovanoj državi."

O kraju rata autor donosi zanimljive podatke s obzirom na odnose među saveznicima, koji su s više ili manje uspjeha do 23. travnja 1913. osvojili preostale osmanske utvrde (Janjina, Drinopolje i Skadar). Tako su Srbi veličali svoju pomoć Bugarima u osvajanju Drinopolja, dok su tu srpsku ulogu Bugari minimizirali, tvrdeći da su nezainteresirano statirali. Turski vojnici su pak u vrijeme opsada Drinopolja provodili oštru represiju nad kršćanima.

Na kraju opisa događaja u Prvom balkanskom ratu autor ocjenjuje srpsko-bugarske odnose i odnose Grčke i Bugarske u drugoj fazi Prvog

balkanskog rata, privremeno rješenje rumunjsko-bugarskog odnosa te stvaranje grčko-srpskog saveza. U vezi s navedenim ocjenjuje da su se u drugoj fazi rata srpsko-bugarski odnosi pokvarili, a uzrok je proizlazio iz neostvarenih teritorijalnih ciljeva jedne i druge države. Jedni su isticali poštivanje ranijeg srpsko-bugarskog sporazuma o granicama (Bugarska), drugi (Srbija) ga nisu htjeli poštivati, smatrajući da Srbija ne dobija onoliko teritorija koliko je u borbama ostvarila (osvojila). Iz teksta je vidljivo da je između dviju vojski dolazilo do incidenata i vrlo zategnutih odnosa, pa čak da je prijetio i njihov sukob. Sve je to imalo odjeka i u historiografskoj javnosti jedne i druge države. Autor smatra da je ta javnost u ocjenama polazila isključivo od nacionalnih pozicija te da tvrdnje jednih i drugih nisu objektivne, a što je najgore, zadržale su se i do danas. Slični odnosi bili su i između Bugarske i Grčke, gdje su sporni teritoriji na kojima su se događali sukobi bili oni koje su Bugari osvojili u napredovanju prema Solunu. Autor tvrdi da "ništa na području južnovardarske regije nije bilo jednostavno, gdje su se tri vojske našle na okupu na vrlo malom teritoriju."

Bugari su imali granični spor i s Rumunjskom, koja nije ratovala. U sukob su se umiješale velike sile, ponajprije Rusija, čije posredovanje prihvaćaju obje države. To prihvaćanje je bilo iznuđeno pritiskom velikih sila, ali je postojalo nezadovoljstvo političkih elita u objema državama. Rumunji su bili mnogo agresivniji, autor tvrdi da su prijetili ratom. Spor je riješen u Sankt Peterburgu 9. svibnja 1913. prepuštanjem Silistre s okolicom Rumunjskoj.

Stvaranje grčko-srpskog saveza u knjizi se objašnjava sljedećom konstatacijom: "Bugarska vojna snaga, odlučnost u ostvarenju ideje sanstefanske Bugarske i netaktičnost u odnošenju spram Venizelosa i njegovih zahtjeva za određivanje granica, ponukali su srpski i grčki politički i vojni vrh da krenu u pregovore kako bi stvorili savez i osigurali se protiv bugarskog oružja. Grci i Srbi nisu imali ni najmanju namjeru napustiti područja koja su vojno osvojili, a Bugarska je tvrdila da pripadaju njoj."

Konferencija velesila nastavila trebala je riješiti, po mišljenju autora, dva pitanja. Jedno je

bilo određivanje granica Albanije sa Srbijom, Crnom Gorom i Grčkom i njeno uređenje, a drugo rješavanje sudbine egejskih otoka. Navedena pitanja u knjizi se svestrano obrazlažu s mnogo značajnih aspekata, od problema zaposjedanja teritorija od strane balkanskih država pa do interesa velikih sila, koje su bile zainteresirane za rješavanje tih problema (Austro-Ugarska, Francuska, Rusija). Tekst ukazuje na veliku zamršenost problema koji je ukazivao na nužnu potrebu kompromisa i odstupanja od maksimalističkih zahtjeva. Budući da su zainteresirane velike sile pripadale dvama vojnim savezima, rješavanje se još više kompliciralo, jer je svaki savez želio postići što bolju poziciju za onu balkansku državu koja mu je u budućem ratu mogla biti saveznik. Autor konstatira da je postignuti mirovni ugovor u Londonu predviđao granicu Bugarske i Osmanskog Carstva na liniji Enos - Medija, a pitanje Albanije riješeno je donošenjem odluke o njenim provizornim granicama. Međutim, pitanje egejskih otoka nije bilo riješeno. Zato autor smatra da se "o pravim postignućima mira ne može puno više govoriti, jer su saveznici međusobno imali neriješene granice i nerasčišćene odnose, koji su u bliskoj budućnosti doveli do novog rata."

Odjeljak "Put međusavezničkom ratu" sustavno i argumentirano obrazlaže odnose političkog i vojnog vrha dotadašnjih saveznika, iz kojih je vidljivo da je samo Grčka bila za to da se granični sporovi riješe mirnim putem. Velike sile (Rusija i Velika Britanija) nisu bile za rat, želeći demobilizaciju, čemu podršku daje i Grčka. Bugarska je bila najagresivnija, vjerujući u svoju snagu i pobjedu. Autor konstatira da historiografije balkanskih država o početku Drugog balkanskog rata nisu objektivne. Jedni krivcem proglašavaju Bugarsku (Srbi i Grci), jer je "u trenucima kad su se države dogovorile oko puta njihova primirja u Sankt Peteburgu počela rat", drugi pak (Bugari) optužuju Srbiju jer nije poštivala dogovorene ugovore. Autor o tome konstatira: "Povod za rat je nesumnjivo dala Bugarska svojim napadom na srpskim i grčkim položajima, ali krivicu za izbijanje rata svakako bi trebalo podijeliti. Srbija nije imala ni najmanje namjere napustiti osvojena područja, koja je prema ugovoru trebala dobiti Bugarska."

Sadržaj poglavlja "Drugi balkanski rat - katastrofa Bugarske" obrađen je u sljedećim podnaslovima: "Tijek rata", "Mirovna konferencija u Bukureštu", "Pregovori Osmanskog Carstva i Bugarske te potpisivanje mirovnog ugovora" i "Albansko-srpski sukobi na nepostojećoj granici". Ovaj rat autor ocjenjuje "iznimno brutalnim" te tvrdi da su u njemu Srbi i Grci izgubili više vojnika nego u Prvom balkanskom ratu. Navode se i brojevi poginulih i ranjenih svake zaraćene strane u jednom i drugom ratu. Intervencijom velikih sila (Rusije), zbog bojazni da Bugarska potpuno ne nestane, zaraćene strane su prisiljene na primirje.

Mirovnom konferencijom u Bukureštu završio je Drugi balkanski rat. Konstatacijom da je mir uspostavljen 10. kolovoza 1913. navode se i njegovi rezultati, sa zaključkom da je u ratovima teritorijalno najviše dobila Grčka, dok je Turska najviše izgubila. Bukureštanski mir, tvrdi autor, podijelio je Makedoniju i ozakonio postojanje nove države Albanije. Srbija i Grčka bile su pobjednice rata. Srbija je gotovo udvostručena teritorijem koji je dobila u Makedoniji i Kosovu. Ostvarena je zajednička granica Srbije i Crne Gore u Novopazarskom sandžaku. Grčka je dobila južnu Makedoniju i dio Epira, čime se i ona teritorijalno proširila. Bugari su bili gubitnici Drugog balkanskog rata, a Osmansko Carstvo Prvoga. Mirovna konferencija u Bukureštu Srbiju je znatno uvećala, podigla joj samopouzdanje, a i privlačnost za Južne Slavene u Austro-Ugarskoj. Bila je to važna činjenica za Hrvate, kod kojih se u vrijeme komesarijata i suspenzije ustavnog stanja javnost potpuno mijenja. Pjesme o snazi srpskog oružja, pisanje o neprincipijelnosti Monarhije kada se radi o Južnim Slavenima, izazivanje stalnih kriza od strane Monarhije stvaraju pogodno tlo za daljnji razvoj ideje o ujedinjenju Južnih Slavena unutar i izvan Monarhije.

Autor konstatira da su ratovi stvorili traume u gubitničkim zemljama (Osmansko Carstvo izgubilo je najrazvijenije pokrajine, a Bugarska, kaže autor, prvenstveno optužuje Srbiju za izdaju koja je dovela do podjele bugarskog teritorija i denacionalizaciju bugarskog naroda, koji je u Grčkoj ili Makedoniji pod pritiskom postao

dijelom grčkog stanovništva ili čak stvorio svoju zasebnu naciju, Makedonce). Bugarska pak historiografija, kaže autor, s gnušanjem odbacuje da su Makedonci postojali i prije Balkanskih ratova. Zapravo, nijedna država nije bila zadovoljna rezultatima rata. Albanci, npr., koji su dobili državu, "frustrirani su što je Srbija dobila Kosovo". Makedonci pak danas ratove doživljavaju kao "podjelu njihovog nacionalnog teritorija." Ni Grci, koji su ratovima dobili 800.000 negrka, nisu bili zadovoljni što je sjeverni Epir pripao Albaniji.

Sve navedeno i danas je na navedenim prostorima aktualno. Velike sile i danas, kao i nekada, stvaraju na tom prostoru nove države, pa mira nema. Međutim, vrijednost ove knjige je upravo u tome što objektivno progovara o povijesnim nacionalnim i državnim sporovima prostora na kojem su se balkanski ratovi vodili, pogotovo zato jer su relikti sporova opet aktualni.

Sa ciljem da balkanske ratove prikaže u totalitetu, autor u knjigu unosi poglavlje "Komparativna analiza raznih segmenata ratovanja." Navedeno je obrađeno u odjeljcima: "Rat za oslobođenje kršćanske braće ili imperijalistička okupacija?", "Vojna strategija u Balkanskim ratovima", "Pomorske bitke", "Novosti u ratnoj tehnici - razvoj avijacije", "Briga za ranjenike", "Zločini u Balkanskim ratovima", "Postupci osvajača u zauzetim krajevima", "Odnos vojnih vlasti prema ratnim dopisnicima i vojnim atašeima" i "Žene u balkanskim ratovima". Svaki od navedenih odjeljaka je zanimljiv i predstavlja novinu u objašnjavanju Balkanskih ratova.

Ono što je najbitnije u svemu je činjenica da je autor, kao istinski znanstvenik, od tih ratova napravio odklon, istinito ih prikazujući bez ikakve ideološko-političke opredijeljenosti i opterećenosti dosadašnjom njihovom interpretacijom u historiografiji. Svojom interpretacijom skida dosadašnje mitomansko-nacionalističko ruho, koje im je dala historiografija država sudionica u ratovima. Po njemu, Balkanski ratovi nisu izbili samo zato da se kršćansko stanovništvo europskog dijela Osmanskog Carstva spasi od turskog stoljetnog ugnjetavanja, terora i pokolja, već i zbog težnji tih država da ga osvoje i

pripoje, gospodarski potčine, asimiliraju i odnarođe. Prema podacima koje autor donosi, balkanske zemlje pripajale su dijelove Makedonije, Istočne Trakije, Sandžaka i Kosova, ne misleći na interese stanovništva pripojenih krajeva, već isključivo na svoje imperijalističke interese, inačice i vođene vlastitim velikodržavnim idejama, očekujući prisvajanjem teritorija veliku korist za sebe, "doživljavajući stanovništvo pripojenih krajeva kao novi izvor poreza i tržišta svojih proizvoda." U vezi navedenog, autor konstatira: "Vodstva država koje su sudjelovale u Balkanskim ratovima, područje europskog dijela Carstva doživljavala su kao područja svoje ekonomske penetracije, gdje će njihova ipak razvijena privreda postizati dobre rezultate." Kao najbolji primjer za navedenu konstataciju autor navodi Solun, koji je kao izvozna luka bio primamljiv svim zaraćenim državama, a "borba između Bugara i Grka za taj grad plastično nam oslikava ekonomske ambicije." Na kraju treba ustvrditi da Balkanski ratovi nisu ni u jednom segmentu bili oslobodilački, kako se dosad u historiografiji balkanskih država tvrdilo, već osvajački, koji su okupirali narode s osvojenog teritorija i anektirali ih u granice svoje države, umjesto da oni o svojoj sudbini sami odluče slobodnom voljom. Umjesto oslobođenja, nametnuto im je odnarođivanje (nastavom u školama, vjerskim zajednicama i cjelokupnim državnim uređenjem).

U ostalim odjeljcima autor navodi iscrpne podatke o brojnosti borbenih jedinica zaraćenih strana, iz kojih je vidljivo da je broj savezničkih vojnika bio mnogo veći od osmanskih.

Iako pravih pomorskih bitaka u Balkanskim ratovima i nije bilo, grčka je mornarica, tvrdi autor, imala važnu ulogu. Onemogućila je dolazak svježih turskih jedinica iz azijskog dijela Osmanskog Carstva i aktivno sudjelovala u osvajanju otoka u Egejskom moru, granatirajući gradove i utvrde neprijatelja. Opisujući novosti u ratnoj tehnici, ukazuje se na ulogu avijacije u tim ratovima, koju su imale sve zaraćene strane osim Crne Gore. Avijacija je uglavnom imala izviđačke zadatke. Autor iz prikaza ratova ne izostavlja brigu za ranjenike, koja ni kod jedne države nije

posve zadovoljavala. Autor tvrdi da je “svim vojskama iz Balkanskih ratova najviše nedostajala pravovremena i adekvatna skrb za ranjenike”, a stanje te službe u Osmanskom Carstvu i Crnoj Gori ocjenjuje “katastrofalnim”. Grčka i bugarska, kaže, bila je nešto bolja, a zadovoljavajuća je bila u srpskoj vojsci.

U knjizi autor donosi i podatke o počinjenim zločinima nad civilnim stanovništvom, tvrdeći i dokazujući da su sve vojske činile zločine, te da su oba rata bila “poprište golemog broja ratnih zločina nad civilnim stanovništvom.” Osim ubojstava bilo je, tvrdi autor, i etničkog čišćenja i asimilacije, kao i promjene nacionalne strukture na određenim područjima. “Zločini u Prvom ratu opravdavali su se pomoću stereotipa o strahotama koje su Osmanlije stoljećima radili nad kršćanskim stanovništvom, što se nastavilo i u predvečerje rata i postalo jednim od njegovih uzroka.” Asimilacija se provodila prosvjetnom politikom, u čemu je važnu ulogu imala pravoslavna crkva.

U poglavlju “Analiza politika balkanskih država” autor se s drugog aspekta bavi uzrocima ratova. U vezi s tim konstatira da su izbili u najpovoljnijem vremenu, kad je njihov protivnik bio iscrpljen kolerom, a i ratom s Italijom u Libiji, i u vremenu kad su u Srbiji, Bugarskoj i Grčkoj bile gospodarski iscrpljene “mogućnosti razvoja u svojim okvirima”, trošeći golema sredstva za naoružanje. Zato im je to bio veliki teret. U zemljama koje su balkanske države namjeravale osvojiti od Osmanskog Carstva (Makedonija, Trakija i Kosovo, Solun) njihovi “političari su gledali mogućnost za daljnji ekonomski napredak i stvaranje ekonomija koje ne bi bile vječna periferija europskog kontinenta.” Autor se pita da li se moglo drugačije postupiti da se pomogne kršćanima u Osmanskom Carstvu i da li je bio nužan raspad balkanskog saveza i međusobni rat za komade teritorija i jesu li lideri balkanskih država na miran način mogli riješiti svoje sukobe i međusobne granice uspostaviti bez rata. Za autora, najveći gubitnici u ratovima su Osmansko Carstvo i Bugarska.

Tekst o ekonomskim posljedicama ratova, s mnogim već spomenutim raznim posljedicama,

dokazuje da autor, raspravljajući o Balkanskim ratovima, nije htio propustiti ni jedno važno pitanje čiji bi izostanak umanjio prikaz ratova u totalitetu. On ih je obradio korektno, s obiljem relevantne literature i izvora. U tekstu navedenog poglavlja dao je odgovor koliko su sredstava balkanske zemlje utrošile u ratu. Velike sile (Francuska, Njemačka i Velika Britanija) uložile su velika sredstva u investicije u balkanske države. U tijeku rata sve su države “proglasile moratorij na isplate dotad prispjelih tražbina”. Iako nije u te države investirala velike sume, rat je najviše pogodio Austro-Ugarsku, tvrdi autor, jer je bila izvoznik u zaračene države. Autor konstatira da su velike sile imale ozbiljnih problema tijekom ratnih godina da očuvaju prije stečene privilegije. Bile su samo “zaokupljene raspodjelom duga Osmanskog Carstva, odnosno preuzimanjem duga od strane osvajačkih država.”

U nizu intrigantnih tema ove knjige je i tema poglavlja “Historiografski prijevori: pogledi i tumačenja”. Autor je mišljenja da su balkanske historiografije nerealno procjenjivale događaje u ratovima te tako dobrim dijelom opravdavale tadašnje teze političkog vodstva koje smo prethodno naveli. Pritom se autor zadržava na pojedinim primjerima, i to ponaosob na historiografiji Makedonije, Grčke, Srbije i Bugarske. U tome se najviše zadržava na priporima oko postanka makedonske nacije, za koju bugarski povjesničari tvrde da nije postojala do Balkanskih ratova, te da su pripadnici te nove nacije do tada bili Bugari. Za grčke povjesničare je neupitno, kaže autor, da je teritorij koji je Grčka dobila nakon ratova isključivo bio naseljen Grcima, dakle, ni oni nigdje ne vide Makedonce, koji pak tvrde da je jedinstvena Makedonija naseljena jednorodnim slavenskim plemenom koje ima svoju povijest, svoju bit i ideale i koje bi trebalo imati pravo na samoodređenje.

Drugi dio knjige obrađuje odjeke Balkanskih ratova u Hrvatskoj. U njemu se autor osvrće na prilike u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji u doba Balkanskih ratova. Dotiče se mnogih pitanja, među kojima su stav hrvatske javnosti prema Balkanskim ratovima u novinama i časopisima te stavovi političkih stranaka i političkih

društava, nacionalnih institucija, vjerskih, nacionalnih i etničkih zajednica u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji, kao i odnos pojedinaca, elita, grupa i građanstva. Uz navedeno, opisuju se razlozi podrške hrvatske javnosti balkanskim saveznicima te prilike u banskoj Hrvatskoj nakon ratova (pitanje izbjeglica na teritoriju banske Hrvatske i Dalmacije, pojava kolere u Hrvatskoj, utjecaj ratova na gospodarstvo banske Hrvatske i Dalmacije te odjeci Balkanskih ratova u hrvatskoj kulturi i umjetnosti).

Davši uvodni osvrt na prilike u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji uoči i za vrijeme Balkanskih ratova, autor opisuje njihov odjek u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji analizirajući stav aktivne političke javnosti (političke elite okupljene u političkim strankama i nacionalnim institucijama), pa stavove javnosti u komunikacijskom prostoru (novine i časopisi) i, naposljetku, stavove građanstva i seljaštva. U navedenom autor uočava podvojenost, pogotovo kod političkih elita i novinara.

U vezi s tim, autor u tekstu analizira i pitanje odnosa tiska prema smirivanju situacije i očuvanju *status quo*, pitanju Albanije, pitanju srpske luke na Jadranu, pitanju Skadra, sukobu Bugarske i Srbije, odnosu prema Rumunjskoj, zločinima u ratovima i rezultatima Bukureštanskog mirovnog sporazuma. Veliku ulogu pritom imala je politika Austro-Ugarske, koja je bila za očuvanje *status quo*, protivila se jačanju slavenskih država na Balkanu (pogotovo jačanju Srbije), a bila je i inicijator formiranja nezavisne Albanije, ali se i protivila da ijedan drugi balkanski narod tu nezavisnost dobije. Autor tvrdi da je u Hrvatskoj većina novinara pisala u prilog izbijanju rata, ponajviše zbog pokolja koji su Albanci proveli u Osmanskom Carstvu.

Okolo pitanja osnutka Albanije javnost je bila podvojena, s obzirom da je Austro-Ugarska tu inicijativu i pokrenula, čime je htjela onemogućiti srpsko teritorijalno širenje do obala Jadranskog mora. Tako su novine i političke stranke koje su bile uz Austro-Ugarsku zagovarale nezavisnost Albanije, a protiv nje bili su oni koji su se zalagali za uzajamnu suradnju slavenskih naroda, pa tako i za Srbiju. Na toj osnovi opredjeljenja su bila i kod ostalih pitanja (stvaranje

srpske luke na Jadranu, kome treba pripasti Skadar). Kod sukoba između Srba i Bugara, autor uočava tri stava: jedan je žaljenje zbog izbijanja sukoba, drugi apsolutna podrška Srbiji, a treći je podrška Bugarima. Podršku Srbiji davali su političari Hrvatsko-srpske koalicije, Bugarima oni vezani uz politiku Austro-Ugarske, dok su zbog nastanka sukoba žalili oni koji su željeli uspostavu jedne pravedne i nezavisne južnoslavenske države. Hrvatsko novinstvo negativno je ocjenjivalo politiku Rumunjske zbog njezina držanja u Prvom balkanskom ratu. Autor tvrdi da su "hrvatski novinari bili osupnuti što je Osmanlijama dopušten ostanak u Drinopolju (Edirnu) nakon Drugog balkanskog rata, a svoje nezadovoljstvo su izražavali prisiljavanjem Crne Gore da napusti Skadar, kao i Srbije da napusti Drač." Pitanje jedinstvene Makedonije u hrvatskom tisku nije podržano. Autor tvrdi da je to pitanje u tisku dočekano "s omalovažavanjem", nalazeći problem u "nedostatku takve akcije prije izbijanja Drugog balkanskog rata".

Za krizu izazvanu srpsko-albanskim granicama hrvatske novine tvrde da ih je namjerno izazvala Austro-Ugarska, jer je ona Albancima dala vojnu opremu. Na kraju autor zaključuje da je novinstvo u vlasništvu stranaka Hrvatsko-srpske koalicije u svim prilikama tijekom rata stajalo na srpskim pozicijama, s možda jedinom iznimkom *Narodnog lista*, koji je tijekom Drugog balkanskog rata pisao o srpskim zločinima. Novine Stranke prava, tvrdi autor, na teritoriju banske Hrvatske do raskola unutar stranke kombinirano su pisale protiv rata, a u Dalmaciji su otvoreno navijale za saveznike. Nakon raskola i izbijanja Drugog balkanskog rata, "novine pravaške scene podijelile su se na otvoreno bugarofilске (*Hrvatska i Dan*), srbofilске (*Hrvatska rieč*) i novine srednjeg puta (*Hrvat i Hrvatska kruna*). Podršku vanjskoj politici Monarhije, tvrdi autor, pružale su *Narodne novine i Jutarnji list*, a nakon raskola u Stranci prava i *Hrvatska i Dan*, dok su najžešći protivnici Monarhije bili *Riečki novi list*, *Crvena Hrvatska*, *Hrvatska rieč*, *Sloboda*, a u *Hrvatskom pokretu*, *Srbobranu* i *Obzoru* bilo je članaka koji su se otvoreno suprotstavljali Monarhiji.

Zaključujući poglavlje “Hrvatska javnost i Balkanski ratovi” u kojem se obuhvaćaju sve strukture hrvatske javnosti, autor nastavlja minuciozno obrazlagati svaki segment te javnosti, ne izostavljajući ni jednu strukturu (novine i časopise, političke stranke i politička društva, nacionalne institucije, vjerske zajednice, nacionalne i etničke zajednice u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji, pojedince, elite, grupe i građanstvo). Kao i u ranijem dijelu, i među njima uočavala se različitost; jedni su podržavali, a drugi nisu, sve je ovisilo o njihovom političkom opredjeljenju jesu li bili uz dualistički sustav vlasti ili su bili opredijeljeni protiv tog sustava. Važno je napomenuti da su se mnogi na različite načine uključili u prikupljanje materijalne pomoći stradalima u ratovima, kao i u sudjelovanje u ratovima na strani saveznika.

Četvrto poglavlje knjige obrazlaže podršku hrvatske javnosti balkanskim saveznicima. U njemu se utvrđuje da je podrška balkanskim saveznicima u hrvatskoj javnosti u Prvom balkanskom ratu bila “gotovo unisona”, dok je u Drugom ratu stanovništvo podržavalo Srbiju. Za tu tvrdnju navode se tri razloga: a) izražena protuturska pozicija tijekom stoljeća, b) ideja jugoslavenske uzajamnosti (s posebnim naglaskom na hrvatsko-srpsku uzajamnost koja se posebno razvija politikom “novog kursa” i kod napredne omladine), c) postojanje komesarijata u Hrvatskoj koji je ukinuo ustavno stanje “jedne od najstarijih kraljevina u Europi.” Bitnu ulogu u tome autor vidi i u činjenici da se tom pomoći izražavalo suprotstavljanje Austro-Ugarskoj i Habsburgovcima koji su “gazili zadana obećanja i potpisali ‘sramni mir’ s Turcima, a i zato što je Srbija na početku 20. stoljeća bila jedina potencijalna saveznica hrvatskih političara protiv Austro-Ugarske, iz koje Hrvati žele izaći”.

Osvrćući se na razvoj jugoslavenske ideje od solidarnosti i kulturne suradnje do unitarizma, autor se osvrće na panslavističke, austroslavističke i jugoslavističke ideje kod političkih elita u Hrvatskoj. Vezano uz navedeno zaključuje da se te ideje “ne mogu gotovo ni kod jednog političara 19. stoljeća uzeti kao jedine njegove ideje”, ali isto tako, kaže autor, “vrlo su rijetki političari koji su uistinu htjeli izlazak Hrvatske iz Monarhije”. Slavističke ideje, tvrdi autor, hrvatskih

političara 19. stoljeća uistinu su bile samo ideje, čije ostvarenje oni sami nisu očekivali. Autor opširno obrazlaže svaku ideju ponaosob, zadržavajući se najviše na razvoju jugoslavenske ideje kod Hrvata, sve do upostave komesarijata u Hrvatskoj. Opisom odjeka Balkanskih ratova u hrvatskoj kulturi i umjetnosti autor završava tekst, tvrdeći da su umjetnici u svom djelovanju u likovnom društvu *Medulić* bili vjesnici Balkanskih ratova, a da su u tijeku rata sudjelovali u stvaranju atmosfere povoljne za saveznike, njegujući ideju jedinstva Hrvata i Srba (Ivan Meštrović, Tomislav Krizman, Mirko Rački, Tomo Roksanđić). Balkanski ratovi, tvrdi autor, inspirirali su mnoge hrvatske književnike (Ante Tresić Pavičić, Vladimir Nazor, Ivo Vojnović i Miroslav Krleža).

Na kraju knjige su zaključak i prilozi koji sadrže: a) prikaz statističkih podataka balkanskih država o stanovništvu Makedonije (osmanska, bugarska, srpska, grčka, međunarodna i makedonska), b) Memorandum osmanskim vlastima sa zbora Albanaca u Valoni u kolovozu 1912, c) Ustav VMRO-a (Rilski kongres, 1905), d) popis ilustracija i zemljovida, e) izvori i literatura, f) imensko kazalo, te kratak sažetak podataka o autoru knjige.

Knjiga Igora Despota zavređuje svaku pažnju. Pisana je na izvornom arhivskom materijalu različite provenijencije, koji je autor pažljivo i studiozno analizirao i donosio sudove o njemu. Dokumentiranost i objektivnost je njezina najveća vrлина. S obzirom da smo dosad bavili se Balkanskim ratovima saznali najviše o ratnim operacijama, i to verzije u kojima se uglavnom iznose stavovi pojedinih država sudionica, Igor Despot nam je svojom knjigom otvorio veliki broj problema vezanih uz te ratove. Sa svih mogućih aspekata rasvijetlio je zamršene odnose među saveznicima, dokazujući drugu objektivnu istinu o tim ratovima od one koju smo imali na prostoru Balkana od izlaska ove knjige.

Interpretacijom svih događaja (ne samo vojnih i političkih), on je ovom knjigom razotkrio neistinite koje su u našoj svijesti dosad postojale o Balkanskim ratovima. Dokazao je da ti ratovi nisu bili oslobodilački, već osvajački, imperijalistički prema narodima čiji je teritorij ušao u sastav pojedine balkanske države. Istim mjerilima ocjenjuje ulogu

svih balkanskih država koje su sudjelovale u Balkanskim ratovima i o njima sudi, što dosad nije bio slučaj. Pritom on jednako sudi i Osmanskom Carstvu, koje je vladavinom nad narodima Balkana počinilo velike zločine.

Oslobođen mita i mitomanije, dao je vrijedno znanstveno djelo koje u vremenu kada je nastalo postaje aktualno, jer objašnjava uzroke sukoba koji i danas postoje na balkanskoj sceni. Knjiga Igora Despota vrijedna je i zato što progovara o odnosu hrvatske javnosti prema Balkanskim ratovima, što je u našoj historiografiji zaista novina. Tekst knjige prate slikovni materijal, fotografije i grafički prikazi i originalni povijesni zemljovidi, što uvelike olakšava snalaženje čitatelja u tekstu. Na kraju treba ustvrditi da je knjiga Igora Despota po mnogim segmentima novost u hrvatskoj historiografiji. S tim u vezi treba reći da se nitko do izlaska iz tiska ove knjige nije bavio Balkanskim ratovima u cjelini, niti je istraživao izvore ni koristio literaturu kojom se u ovoj knjizi koristi autor. Na kraju treba ustvrditi da je knjiga Igora Despota vrijedno znanstveno izvorno djelo koje dopunjava naša saznanja o Balkanskim ratovima. Zato je iskreno preporučujemo svima, i znanstvenicima i ostalim čitateljima.

Franko Mirošević

Zdravka Jelaska Marijan, *Grad i ljudi - Split 1918.-1941.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009, 514 str.

Nakon mnogo vremena pojavila se u našoj povijesnoj znanosti monografija o gradu Splitu. Monografija o Splitu zaslužuje svaku pažnju jer na osebujan način progovara o društvenom razvoju grada Splita između dva svjetska rata. Podijeljena je u više cjelina u kojima se opisuju svi segmenti društvenog života jednog našeg primorskoga grada nakon Prvog svjetskog rata. U njoj ćemo naći opis demografskog i prostornog razvoja Splita u navedenom razdoblju, djelovanje njegove lokalne samouprave s osnovnim obilježjima političkog života, gradsku infrastrukturu, prometne i gospodarske temelje razvoja jednog modernog grada. Uz navedeno, u njoj ćemo naći i organizaciju vjerskog života, strukturu obitelji i obiteljske imovine, kulturu svakodnevnog življenja, zdravstvene prilike, središta javnog života, blagdane i praznike. Knjiga ne izostavlja ni podatke o jeziku, vjeroispovijesti i državljanstvu stanovnika Splita, njegovoj elektrifikaciji, izgradnji vodovoda i kanalizacije, gradskih prometnica, željezničkog prometa, pomorstva. Vezano uz navedeno, knjiga progovara i o razvoju brodogradnje, industrije, turizma i bankarstva. Zahvaćajući život grada Splita u totalitetu, ona opisuje i tmurne strane gradskog života, djelovanje udruga i ustanova međuljudske pomoći. Pri kraju knjige čitatelj će naći opis kulturnog i umjetničkog života grada Splita, kao i njegov sportski život. Knjiga završava zaključkom i sažetkom na engleskome jeziku te popisom izvora i literature i kazalom.

Knjiga Zdravke Jelaska Marijan se s znatiželjom čita jer u njoj čitatelj nalazi zanimljive podatke o razvoju grada Splita koje dosad nismo znali. Opisujući demografski razvoj Splita između 1918. i 1941, saznajemo da je Split 1910. imao 21.407 stanovnika, a njegova općina 31.471 stanovnika. U 1921. Split već ima 25.037 stanovnika, a općina 31.781 stanovnika. Prema popisu 1931. Split je narastao na 35.417 stanovnika, a općina na 43.806 stanovnika. Navedeno ukazuje da je broj stanovnika grada Splita naglo rastao, i to više dvadesetih nego tridesetih godina